

Potíže s češtinou

Musíme lišit tvary zájmena 3. osoby singuláru podle rodu?

MILAN JELÍNEK

Tuto otázku jsem dostal od jednoho kolegy z filozofické fakulty, jehož texty se vyznačují jazykovou vytríbeností a výrazovou přesností. Abych se přiznal, neodpověděl jsem hned na místě, protože jsem během svého dlouhého života (bude mi v krátké době 83 let) zažil několik úprav českého pravopisu, které byly spojeny i s menšími nebo většími změnami české hláskoslovné, tvaroslovné a skladebné (syntaktické) normy. Učil jsem se spisovné normě na počátku let třicátých, kdy platila Pravidla českého pravopisu z r. 1926, pak jsem musel vzít na vědomí vydání Pravidel z let 1941 a 1946, potom následovalo opravené vydání z r. 1957 a konečně jsem musel své pravopisné a gramatické znalosti korigovat podle edice z r. 1993.

Změny v normě spisovného jazyka jsem od r. 1946 sledoval nejen jako její uživatel, ale i jako budoucí učitel spisovné češtiny, dokonce jsem se od r. 1956 účastnil jako pracovník Ústavu pro jazyk český ČSAV několika diskusí, na nichž se projednávaly změny normy. Když jsem se potom stal v r. 1958 odborným asistentem Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, zaměřil jsem se ve své pedagogické činnosti vedle stylistiky na vývoj české spisovné normy a mimo jiné jsem své žáky seznamoval s důvody, které vedly k hláskoslovným a tvaroslovným změnám ve spisovném jazyce.

Snad mi vytknete, že uvádím skutečnosti, které se týkají mé osoby a stále ještě neřeší pochybnosti uživatelů spisovné češtiny při volbě tvarů singuláru zájmena třetí osoby v mužském a středním rodě. Ale hned uvidíme, že uvedení dat, kdy byly provedeny změny v Pravidlech českého pravopisu, má vliv na to, do jaké míry jsou různé tvary osobních zájmen upevněny v paměti českých mluvčích nebo pisatelů. Ono totiž není stejné, učíme-li se spisovným podobám a musíme-li přitom odstraňovat starší spisovné návyky, nebo zvládnáme-li spisovné výrazové prostředky bez takových návyků.

Teoreticky si zde můžeme pomoci zásadou, že o našich spisovných znalostech rozhoduje úzus. Jenže to je východisko z nouze, protože úzus značné části uživatelů spisovné češtiny bývá ovlivněn jejich běžně užívaným jazykem, který může být hovorový nebo to může být nářečí. A proto se vydávají obecně platná Pravidla českého pravopisu, která obsahují vedle normy pravopisné i normu gramatickou. Jednota v užívání oficiální podoby jazyka přináší užitek všem. Mimo oficiální oblast komunikace je ovšem

právem mluvčích (a někdy i pisatelů), aby se svého běžně užívaného jazyka, ať už ten má jakoukoli příměs prvků dialektických, nevzdávali.

Po těchto obecných poznámkách můžeme přistoupit k řešení otázky, která byla položena v titulu článku: jak zní akuzativ singuláru osobního zájmena třetí osoby v rodě mužském a středním? U maskulina musíme vzít v úvahu to, že se může lišit zájmenný tvar podle životnosti a neživotnosti a že jsou rozdíly v postavení nedůrazném a důrazném. Uvedme příslušné varianty výpovědi, která zní v nepronominální podobě takto:

Policista zastavil řidiče.

Nahradíme-li objekt *řidiče* zájmenem a nepoložíme-li zájmenný předmět do důrazu, můžeme si zvolit buď podobu *ho*, nebo *jej*:

Policista ho zastavil.

Policista jej zastavil.

V některých gramatikách a pravopisných příručkách se doporučovala forma *ho* pro mužský rod životný a *jej* pro neživotný. Spisovný úzus se však tomuto doporučení nepodrobil, a tak si uživatel spisovného jazyka může mezi oběma formami svobodně vybírat. Dbá-li libozvučnosti jazyka, vyhne se asi opakování slabiky *je* ve výpovědích typu *Zastavuje jej policista*. Srovnajme s tím zvukově výhodnější podobu *Zastavuje ho policista*.

Je-li pozice objektu obsazena ve výpovědi substantivem neživotným, chová se osobní zájmeno stejně jako při obsazení substantivem životným. Představme si např., že naše výpověď má před pronominalizací podobu:

Policista vůz zastavuje.

Nahradíme-li objekt *vůz* zájmenem, nebude se tato výpověď lišit od případu s objektem životným:

Policista ho//jej zastavuje.

Zatím jsme posuzovali jen pronominalizaci objektů akuzativních. Někdy však máme nahradit osobním zájmenem objekt genitivní. Můžeme to realizovat např. na výpovědi *Zbavil se vozu*. Pokud chceme nahradit předmět v genitivu osobním zájmenem, zvolíme asi formu *ho*:

Zbavil se ho.

Tak tomu bylo také v minulosti, užití tvaru *jej* v genitivu se považovalo za tvaroslovnou chybu. Formy *ho//jej* se však v průběhu času tak sblížily, že je dnes dost těžké předpisovat jim rozdílnou funkci. V rozporu se současnými Pravidly českého pravopisu tedy doporučuji připouštět oba tvary v genitivní funkci:

Zbavil se ho//jej.

Přimlouval bych se také za to, aby se oba tvary běžně užívaly i po předložkách pojíciích se s genitivem. Např. ve výpovědi *Žák zvládá látku bez*

učitele nebo *bez kurzu* lze předložkové výrazy pronominalizovat jak tvarem *bez něho*, tak i *bez něj*. Spisovná praxe svědčí o tom, že oba způsoby mají zhruba stejnou frekvenci.

Řekli jsme, že se tvary *bo//jej* uplatňují jen v pozici nedůrazné. V důrazu se ustálila pro akuzativní objekt forma *jeho*, která nemůže být nahrazena formou *jej*. Je omezena na případy se životným objektem:

Ptal jsem se na to právě jeho.

Zbývá nám pojednat o pronominalizaci neutra. V minulých dobách bylo předepsáno rozlišování tvarů maskulina a neutra, přičemž se nahrazování neutrálního substantiva omezovalo na formu *je*. Historicky zdůvodněný tvar zde však ustoupil formám mužským *ho* a *jej*. Protože se původní neutrální forma přes svůj knižní odstín ve spisovných projevech dodnes drží, nabízejí se při pronominalizaci výpovědi jako *Zachytil znamení* tři možnosti:

Zachytil je//ho//jej.

Zdá se, že v soutěži těchto tří forem vítězí *ho*, ale záleží i na věku uživatelů spisovné češtiny. Starší mluvčí (nebo i pisatelé) častěji zachovávají původní formu *je*.

A ještě musíme připojit poznámku k užívání zkráceného tvaru *-ň* po původních předložkách. Až donedávna jazykové příručky připouštěly tento tvar jen ve spojení s předložkami, které se pojí s akuzativem. Výpověď *Stáral se o bratra* je možné pronominalizovat trojím způsobem: *o něho//o něj//oň*. Zájmenný tvar, který se omezuje na hlásku *-ň*, však zřejmě postupně zaniká, udržuje se jen v některých nářečích (např. *Počkal si naň*). Mluvnické příručky omezovaly jeho rozšíření na spojení s předložkou akuzativní a odmítaly *-ň* v platnosti genitivní (např. *Strčil doň*). Asi bychom neměli tento případ považovat za nesprávný, aspoň nemohu najít důvod, proč bychom např. výpověď *s naň* (*Vrhl se naň*) do spisovného jazyka přijímali a výpověď *s doň* (*Strčil doň*) odmítali. Stejně je to v obou případech jazykový prostředek ve spisovném jazyce zanikající.

A tak shrneme-li rady, které dávám o užívání zájmena *on* ve 3. osobě singuláru maskulina a neutra, můžeme se zbavit obav, že bychom někdy postupovali nesprávně. Skoro všude se nabízejí tvaroslovné dublety.